

АЛЫМБЕК ДАТКА АСАН-БИЙ УУЛУ – БЕЛГИЛҮҮ ТАРЫХЫЙ ИНСАН

Алымбек-датка Асан бий уулу – XIX-XX кылымдын көрүнүктүү саясий ишмери болгон, ал 1799-жылы Алай өрөөнүндө туулган. Датка Кыргыздардын гана эмес, Кокон хандыгынын саясий жашоосунда чоң орунду ээлеген. Анын тагдыры - Кокон тарыхынын ажырагыс бир бөлүгү. Саясатчы жана таасирдүү ишмер катары да атактуу Узун-Агач жана Каскелең салгылашы деген ат менен белгилүү салгылашта чечилди.

Негизги сөздөр: архивдик материалдар, кыргыз уруулары, Кокон хандыгы.

ALYMBEK DATKA ASANBIY UULU - KNOWN HISTORICAL FIGURE

Alymbek Datka Asanbiy Uulu was the XIX-XX century was a prominent political figure, he was born in 1799 in the Alai Valley. He played great role in the Kokand khanate's political life, and not only in the Kyrgyz rust place. His life - an integral part of the history of Kokand. He was famous as a politician and influential figure in the famous Battle of Uzun and Kaskeleñ known as the battle has been resolved.

Key words: archival materials, the families, the Kokand khanate.

Учурда Алымбек датка тууралуу көптөгөн маалыматтар жоголуп кеткендигине байланыштуу, бардык архивдик материалдарды топтоп, анын кыргыз мамлекеттүүлүгүн орнотууга кошкон салымын коомчулукка жеткирүү маанилүү, - экендиги бизге белгилүү.

Алымбек-датка кыргыз уруулары ортосундагы ынтымакты чыңдоого көптөгөн салым кошкон. Анын демилгелери учурда абдан маанилүү жана аны келечек муунга кандай жеткирүү маселеси биздин ар-бирибизден көз-каранды болуп эсептелет.

Алымбек-датка Асан бий уулу – XIX-XX кылымдын көрүнүктүү саясий ишмери болгон, ал 1799-жылы Алай өрөөнүндө туулган. Датка Кыргыздардын гана эмес, Кокон хандыгынын саясий жашоосунда чоң орунду ээлеген. 2014-жылы 31-декабрда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2015-жылы көрүнүктүү мамлекеттик жана саясий ишмердин туулгандыгынын 215 жылдыгын майрамдоо боюнча иш-чараларды өткөрүү тууралуу токтом кабыл алган.

Ошол XIX кылымдагы кыргыз тарыхынын дагы бир атактуу тарыхый инсаны - адигине уруусунан чыккан Алымбек датка экенине эч бир шек жок. Алымбек датка 1799-жылы, б.а. орустун улуу акыны А.С.Пушкин туулган жылы туулуп, ата-бабасы үзөңгүдөн буту тайбаган бийлер, түштүк кыргыздарына башы көрүнгөн абройлуу адамдар экен. Көзү тирүүсүндө “биздин бабалар - атактуу Тагай бийдин агасы Адигиненин тукуму, анын ичинде он эки ата хан Баргынын урпагы” деп сыймыктана кеп кылчу экен.

Эгер Алымбек датканын саясий таржымалын, бийлик адамы, мансап кишиси катары баскан жолун эки ооз сөз менен туюнта турган болсок, анда анын өтө бир драмалуу өмүр жолу Кокон хандыгынын хандык катары түптөлүшү жана кыйрашы менен эриш-аркак байланыштуу десек жаңылышпайбыз. Алымбек датка саясатка эрте аралашып, жаштайынан Кокон бийликтери менен тыгыз мамиледе болгон дешет тарыхчылар. Датка деген наамды 1831-жылы, б.а. 32 жашкурагында алган экен. Ош шаарыжанатоолуу Алай, Өзгөн менен Кара-Кулжа аймагы, Фергана өрөөнүнүн кыргыздар жашаган тарабы ар дайым Алымбек датканын жекетаасири астындатурган. Таасири канчалык күчтүү болгонун ушундан билебиз - Кудаяр ханды бийликтен шыпырып, ордуна Малабекти отургузгандардын бири Алымбек датка

болгон. Малабек болсо аны Анжиянга аким кылып дайындап, ал гана эмес башкы вазири, аскер иштерин тейлеген жакын адамы катары кармаган. Малабек Коконго хан болгон заманда Алымбек датканын бүткүл хандыкка таасири аябагандай күчөп, анын пикирлештери жана шериктештери Маргалаңдан Ташкент шаарына чейин бийлик башында турган.

Ал кез доор алмашып, дүйнө геосаясаты түп тамырынан өзгөрүп кеткен заман болчу. Кокон хандыгынын бүтүшү - Борбор Азияга Орусия, Кытай же Улуу Британия сыяктуу зор империялардын келип жетишине гана байланышкан утурумдук маселе болчу. Ал эми кыргыз даткаларынын Кокон хандыгына мамилеси ар дайым компромисс менен конфликттин, жек көрүү менен кызматташуунун ортосунда болуп келген мамиле болгондугу жалпыга белгилүү. Кокон хандыгынын маанилүү ишмери Алымбек датка – кудум ошондой саясий фигуралардын бири эле. Анын тагдыры - Кокон тарыхынын ажырагыс бир бөлүгү. Саясатчы жана таасирдүү ишмер катары да атактуу Узун-Агач жана Каскелең салгылашы деген ат менен белгилүү салгылашта чечилди. Узун-Агачта орус аскерлери менен Кокондун атчандары эң биринчи жолу бет келишти. Түндүк кыргыздарынын Коконду жек көргөн маанайын көрүп, эски феодалдык бийликтен көрө орус бийликтерин артык көргөн билермандардын оюн сезген Алымбек датка терең ойлонгон. Ал ортодо Ташкенттен орус аскерлери менен согушууга келген Канат шаа менен пикири келишпей, ич ара чатак чыккан.

Аябагандай мыкты куралданган орус аскерлери менен согушта бекер жерден 15 миңге жакын кол алдындагы жигиттерди кыргызга учуратууну туура көрбөгөн Алымбек датка аскерлерин Узун-Агач талаасынан тоо тарапты көздөй чыгарып кетти. Анын үстүнө түндүк кыргыздары орус бийликтери менен эбак ымала түзүп, Кокон хандыгынан көрө орус бийликтерин артык көргөнүн сезген Алымбек датка мурунку пикиринен айнып, бетме-бет согушту эмес, бетме-бет сүйлөшүүнү артык көргөн.

Жыйынтыктап айтканда, Алымбек датка эки оттун - өзү кызмат кылып, тирөөчүн тиреп турган Кокон хандыгы менен опол тоодой Орус империясынын ортосунда калды. Мурунку көз караштарынын жана бийлик инерциясынын күчү менен өзү кызмат кылган Коконго тикеден-тике каршы чыга албады. Ошону менен бирге Орус бийликтери менен байланышка чыгып, сүйлөшүү жүргүзүп, чоочун империянын кол астында калууну да туура көрбөдү. Кыргыз эли айткандай, эки тоонун чөбүн эңсеген кийик болгусу келбеди. Баарынан мурун элдин аманчылыгын, журттун кызыкчылыгын ойлоду.

Албетте, тарыхый жактан баары бир күнү бүтүп калган Кокон ханы Алымбек датканын орустар менен кырчылдашкан согуш ачпай, кайра кайтканын эч бир кечире алган жок. Узун-Агачтан кийин маанайы, жүрүш-түрүшү таптакыр өзгөргөн Алымбекти Кокон ханы Малабек эптеп көзүн тазалап, жок кылууну ойлоду. Узун-Агачтан кайтаар замат Алайга кетип калган Алымбекти Мала хан Коконго улам-улам чакыртты. Сүйлөшөбүз, жарашабыз, хандыктын келечек тагдыры кандай болот, ошону масилеттешебиз дегендей шылтоолор менен эптеп аны Коконго алып келди.

Жыйырма жети жашында Кокон ханы Мадалиге кызмат өтөй баштаган. Алымбек датка Кокон хандыгындагы кыргыздардан чыккан (алайлык) эң таасирдүү саясий ишмерлердин, аскер башчылардын бири, парваначы наамын (генералга тете) эң биринчи алган адам. Алымбек 1831 ж. Мадали хандан “Алайдын даткасы” наамын алган. Ал өлгөндөн кийин даткалык наам аялы Курманжанга өткөн. Отуз эки жашында Анжиян вилайетинин беги болуп дайындалып, Кокон хандыгынын ордосунда таасирдүү рол ойногон.

1842-ж. Шераалыны хан көтөрүүгө жигердүү катышкан. Анжиян вилайетинин борборун Ош шаарына көчүрүп, бул шаардын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Балдар үчүн медресе курдурган.

1845-жылдагы ордого каршы Ош көтөрүлүшүн жетектеген.

1862-ж. 24-февралда Малла ханды өлтүрүү үчүн кутумга(заговорго) катышкан. Тактыга Шераалы хандын он эки жаштагы жеени Шах Мурадды отургузуп, кыска мөөнөт ага аталык болуп турган. Кокон хандыгынын акыйкатсыз, баскынчы саясатын колдогон эмес. Алымбек датка кыргыздын түштүк жана түндүк урууларын бириктирүүгө көп аракет жасаган, өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүүгө далалаттанган.

Отуз жылдык (1831-62) ишмердигинде журт кызыкчылыгын, эл мүдөөсүн биринчи орунга койгон. Алымбек датка Кокондун 4 ханын көргөн. (Мадалы, Шералы, Мала, Шах мурад)

Алымбек датка медресе курдурган. Ал медресе Кыргызстандагы чоң медресенин бири болуп эсептелген. Медресенин 28 каанасы болгон. Ал жерде бир жылда 120 адам окуган. Бухарадан, Аравиядан, Самаркандан молдолор келип сабак беришкен. 9 көпүрө курдурган, 9 арык каздырган, Төлөйкөн арыгы, Жоошарыгы, Жапалакарыгы, Баргыарыгы, Улан арыгы, Сабай арык, Анжиянарыгы, Коңурата арык, Кыдырша арык деген. Ушунун ичинен бир арыкты айтып коюш, керек бул - Баргы арык деп койгон, азыркы Сулаймантоонун тегерегинде, кийин Жанат арык деп аталып калды, ошонун нугу азыр деле бар. 9 тегирмен жана майжубас курдурткан.

Кудаярдын энеси бөлөк агасы кыргызга жээн Малабек Алымбек датка менен көңүлү жакын болгон. Алардын күч алышынан чочулаган Мусулманкул Алайга жүрүш жасаары туралуу кабар угулуп, кырсыктан алысыраак болуш үчүн Алымбек датка Көгарт ашуусу аркылуу Нарындын төрүндөгү Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Ат-Башылык туугандарына келет. Алар даңкы чыккан Алымбек датканы кучак жайып тосуп алышкан. Алымбек тынымсыз тополоңдун алкагы боло баштаган Кокон хандыгында жашоодон көрө өзалдынча тоо кыргыздарынын ээлигин түзүү керектиги жөнүндө Теңир-Тоолук туугандары менен кеңешкен.

Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты, бүткүл кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча мамлекет куруу же кокон ордосун толук ээлөө болгон деп ойлойбуз. Ошондуктан, ал орус бийликтери менен ушул мезгилден баштап эле ымала түзүүнү көздөгөн. Анын биринчи шарты орус аскери менен согушпоо экендигин жакшы түшүнгөн. Орусияга жүз буруп турган Чүй, Ысык-Көл кыргыздарынын манаптарынын пикирлери да эсепке алынган. Узун-Агач салгылашуусунун алдында эле Жангарач, Байтик, Шабдан жана башкалар менен жолугушкан Алымбек үчүн кармашта Канат Шаанын жеңилиши ынгайлуу эле. Ошол жылдары Алымбек датка Ош шаарынын маанисин көтөрүүгө да көңүл бөлгөн. Себеби, кыргыз элин бириктирүүдө, эгер колдон келсе кыргыз ээлигин түзүүдө Ош шаарынын бай-такты шаар катары маанисин жогорулатууну зарыл деп эсептеген. Тарыхый булактарда Ош шаары эзелтен эле кыргыз урууларынын саясий борбору катары эсептелип, бул жерде кыргыз бийлеринин айдоо жерлери, соода түйүндөрү, мечиттери, вакфтык үлүштөрү болгондугу маалым. Алымбек датка кийинки жылдары Кокондон сырт саясий окуяларга да катышкандыгы маалым. 1847-жылы ал Кашкардагы “жети кожонун козголоңуна” чакырылып, кожолордун башчысы Катта төрөнүн армиясына кол башчылык кылган. Кашкарды камаган, бирок Кытай богдыханынын армиясына туруштук бере албаган 20 миңден ашуун козголоңчулар Фергана тарап качып, Алымбек Алайга кайтып келген.

Ошентип легендарлуу датка Алымбек артынан келип сайган бычактан каза таап, 1862-жылы а дүйнө салды. Бирок Алымбек датканын жолун анын акылман зайыбы Курманжан датка улантты. Курманжан датка Алымбектен кем эмес даңазалуу өмүрдү өтөдү.

Адабияттар:

1. Абаза К.К. Завоевание Туркестана.-СПб.,1902.—238-бет.
2. Абытов Б. «Ош: факты, события и личности». —Ош, 2000).
3. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией.—Бишкек: Илим, 1995. — 50-60-беттер.)
4. Бейсембиев Т.К. “Тарих-и Шахрухи” как исторический источник. — Алма-Ата,1987. —122-бет.)
5. Военные действия против Кокандского ханства.//ВС.—1876.—№ 2.—2-бөлүк.—211-бет;
6. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош.— Фрунзе,1987.-46—47-беттер.
7. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии.-СПб.,1906.—Т.2.—366-бет;
8. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства.—Казань, 1886.-188—89-беттер.

9. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. – Б.: 2009.-127-128-беттер.)
